

Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor

Részvétel és együttműködés a romák lakhatásával kapcsolatos problémák és javaslatok konstrukciós kísérleteiben

*A Wor(l)ds which exclude – Kirekesztő szavak – kizárt világok
(2013–2014) projekt példája*

Bevezetés

Írásunkban egy 2014-ben lezárult, a lakhatási politikák kirekesztő mechanizmusait vizsgáló nemzetközi projekt¹ tapasztalatai és eredményei alapján gondoljuk végig a civil együttműködés és részvétel lehetőségeit és korlátait. Elsősorban a romák lakhatásával kapcsolatos problémák és javaslatok konstrukciós folyamatait állítjuk az elemzés fókuszába. A kutatásnak két fontosabb egymásra épülő fázisa volt: az első a romák lakhatásával kapcsolatos (2003–2013 közötti kormányzati, regionális és helyi szintű) dokumentumok összegyűjtését, előkészítését, továbbá a dokumentumok pragmatikai szövegelemzését jelentette. Az elsődleges forrást a magunk, illetve a hivatalos ügyintézők gyűjtötte dokumentumok jelentették, továbbá másodlagos forrásként az egyes településeken zajló folyamatok jobb megértéséhez sajtóhíreket, jegyzőkönyveket, illetve az önkormányzati alkalmazottak szóbeli és írásbeli közléseit is felhasználunk. Azt vizsgáltuk, hogy a hazai lakhatási politikában működnek-e olyan rejtett vagy nyílt mechanizmusok, a dokumentumokba beépített nyelvi megfogalmazások,

1 A projektet a *Firenzei Michelucci Alapítvány* koordinálta, olasz részről a *Veronai Egyetem Néprajzi és Antropológiai Kutatócsoportja* vett részt benne Leonardo Piasere irányításával. Portugál partnerként a lisszaboni egyetem kulturális antropológusai, a *Derby Egyetem* kutatói, Spanyolországban a *Granadai Egyetem* kutatói, illetve egy antropológiai kutatásokra szakosodott nonprofit szervezet, a *Taller ACSA – Taller de Antropologia y Ciencias Sociales Aplicadas* munkatársai, Románia részéről a *Kolozsvári Kisebbségkutató Intézet* kollégái kapcsolódtak be az elemzésbe, amelyet minden országban a *Nizzai Egyetem* filmes antropológusai által készített film- és fotódokumentáció egészített ki.

a szövegek szintjén megjelenő toposzok, amelyek az irányelvekben megfogalmazott esélyegyenlőség és jogegyenlőség ellenére mégis hátrányos helyzetbe hozzák a *roma* csoportokat és elvezetnek a lakhatási szegregálódásukhoz, vagy éppen nehezítik a mindennapi ügyintézés gyakorlatát. A következő lépés az eredmények disszeminációjára és a civil tudással való ellenőrzésére és kiegészítésére irányult. Egy pécsi kerekasztal keretében igyekeztünk megismerni a helyi lakáspolitikát meghatározó szervezetek (önkormányzat, civil szektor), s maguk az érintett romák tapasztalatait, véleményét. A találkozó előtt hipotézis szintjén azt feltételeztük, hogy nehéz lesz a részt vevő civileket rávenni arra, hogy ne a praktikus problémákra, a megvalósítás során megjelenő gondokra, hanem az általunk feltárt szöveg-szinten megjelenő jelenségekre koncentráljanak és reflektáljanak. Ugyanakkor azt sem szertettük volna, hogy csupán a mi eredményeink kerüljenek megvitatásra, éppen ezért saját eredményeink és a civilek tapasztalatainak összeolvasására, ütköztetésére törekedtünk. Arra voltunk a leginkább kíváncsiak, hogy az általunk beazonosított problémák igazi problémát jelentenek-e a civilek számára is, illetve milyen egyéb, kapcsolódó negatív, diszkriminációs tapasztalatokkal rendelkeznek. Azt reméltük, hogy a kiinduló pozíciót megerősítve, esetleg módosítva új, váratlan vagy közösen létrehozott megoldásokhoz juthatunk.

Elsőként röviden bemutatjuk a kutatás során alkalmazott munkamódszert – amely a közhasznú antropológia (*public anthropology*) szemléletmódját képviseli, majd az eredmények (problémák és javaslatok) formálódásának a folyamataira irányítjuk a figyelmet. Ismertetjük a kutatás egymásra épülő fázisait: elsőként a dokumentumelemzés szintjét, majd bemutatjuk azt a disszeminációs gyakorlatot is, amelyet a civil együttműködés, a civil tudás bevonása jellemzett. Ismertetjük az eredményeket, majd összegző gondolatok megfogalmazására teszünk kísérletet.

Munkamódszer

– a közhasznú antropológia és a problémák társadalmi konstrukciója

A kutatás módszertani, elméleti és szemléletmódbeli sajátosságai egy viszonylag új, vagy inkább magyar nyelvterületen még kevésbé ismert társadalomtudományos paradigmába illeszkednek: a közhasznú, elkötelezett antropológia (*public, public engaged anthropology*) legfontosabb feltételeit próbáltuk szem előtt tartani. A közhasznú antropológiai kutatásoknál az elkötelezettség és a nyilvánosság a lényeg. A paradigmát képviselő antropológusok törekednek, hogy a tudományos kérdéseket, problémákat és antropológiai meglátásokat érthetővé tegyék az akadémiai és a nem akadémiai hallgatóság számára is, és olyan anyagokat készítsenek, amelyek a szociális szektor szélesebb mezejéhez szólnak. Hidakat próbálnak létrehozni az akadémia és a nagyközönség között (lásd Janko Spreizer 2009: 55–72; Low és Engle 2010: 203–226; Hedican 2016). A projekt során vállalt célkitűzéseinknek megfelelően a kutatási eredményeinket összegző munkáinkkal elsősorban a közigazgatási és adminisztratív szférában dolgozók munkáját szeretnénk volna elősegíteni, felhívva a figyelmüket a romák lakhatásával kapcsolatos problémákra, továbbá iránymutatásokat, javaslatokat, lehetséges válaszokat is előkészítettünk a számukra.

A kutatás során tehát elsősorban közhasznú, a romák szociális lakhatási politikáját érintő kérdésekkel és problémákkal foglalkoztunk. A társadalmi problémák tényszerű, objektív aspektusainak kijelölését a kutatás során elvetettük (lásd Havas 1999: 163–203; Kemény és

Janky 2004: 96–111; Ladányi 2004: 9–15; Konrád és Szelényi 2004: 11–25; Babusik 2005; Baranyi, G. Fekete és Koncz 2005: 13–28; Kőszeghy 2007: 11–33). Bár az általánosabb problémadefiníciókat követve meghatározhattuk volna a társadalmi problémát úgy is, mint olyan viselkedést vagy feltételt, amely veszélyt jelent, ártalmas lehet a társadalomra, a társadalom bizonyos csoportjaira és/vagy egyéneire, azonban nem tudtuk pontosan, hogy mit is értünk például ártalom vagy *veszély* (fizikai, emocionális, gazdasági természetű stb.) alatt. Azt sem tudtuk pontosan, melyek azok a csoportok, amelyeket *veszély* fenyeget. Ki dönti el egy társadalmi jelenségről, tünetről, hogy az valóban ártalmas és veszélyes társadalmi probléma-e, és mi alapján próbálják a meghatározott-beazonosított problémát felszámolni? Így például kire nézve *veszélyes*, ha a megszokottnál többen laknak egy háztartásban; mi alapján minősítünk hátrányos helyzetűnek egy bizonyos lakókönyezetet; mik a lakáshasználatnak azok a normái, amelyek áthágása már nem a lakó magánügyét, de a közösség érdekeit sértő magatartást jelenti; ugyanígy a közösségi terek használata során hol vannak bizonyos viselkedésformák még elfogadható mértékének határai; egyeznek-e ezek a többségi normák, illetve szubkulturális normák a hivatal elvárásaival – és még sorolhatnánk.

Az objektív meghatározás helyett sokkal inkább egy konstruktivista problémaszemléletet követtünk, és figyelmünket a vizsgálatok során a társadalmi problémák interpretatív és szubjektív dimenzióira irányítottuk (lásd még Holstein és Miller 2003; Best 2008; Harris 2013: 1–9): A lakhatási dokumentumok megszövegezőinek, illetve explicit és implicit címzettjeinek (romák) problémáit igyekeztünk feltárni. Azt vizsgáltuk, hogy a döntéshozók, a hivatalos dokumentumok megszövegezői miért és hogyan hozzák létre a romák lakhatásával kapcsolatos problémák reprezentációit, illetve kíváncsiak voltunk arra is, hogy az általuk meghatározott és megkonstruált problémákról hogyan vélekednek maguk az érintettek, és a különféle problémamozzaikok mennyire esnek egybe. Tehát: amit mi nem megfelelőnek ítélünk meg, vagy amit a különböző fejlesztési tervek kidolgozói nem megfelelőnek tartanak, azokról az ott lakó romák is hasonlóan vélekednek-e.

1. szint: dokumentumgyűjtés és elemzés – a romák lakhatásával kapcsolatos sztereotípiák, problémák beazonosítása

A kutatás első fázisát a dokumentumgyűjtés jelentette: számba vettük a cigányok/romák lakhatási helyzetének megoldásával kapcsolatos kormányzati (kormányhatározatok, irányelvek), regionális (együttműködési megállapodások, fejlesztési tervek) és helyi dokumentumokat (önkormányzati határozatok, helyi rendezési tervek, programdokumentációk, egyedi lakhatási kérelmekkel kapcsolatos ügyintézés dokumentumai). A projekt meghatározott célkitűzése szerint a 2003–2013 közötti időszakra fókuszálva kutattunk. A dokumentumgyűjtés regionális és helyi szintű vizsgálatait két magyarországi régióra, Dél-Dunántúlra és Észak-Magyarországra szűkítettük le. A két terepet jól indokolja, hogy hazánk olyan területei, ahol a cigány népesség lélekszáma és egyúttal a régiók összlakosságához viszonyított aránya meghaladja az országos átlagot. A közös pont tehát a cigányság magas koncentrációja a területeken.

Mindazonáltal a közös vonás mellett számos ponton találhatunk különbségeket is a két országrész között, mind azok általános társadalmi-gazdasági háttere, története, mind céltottan az ott élő cigány népesség helyzete, integráltsága és lakhatási körülményei tekinteté-

ben. Ezek a különbségek is indokolták, hogy szűkebb pátriánk, a Dél-Dunántúl mellett egy egészen más háttérű és eltérő adottságokkal rendelkező régiót is beemeljünk a vizsgálatba a párhuzamosságok kimutatása s az eltérések összehasonlíthatósága érdekében. A különbségek a két országrész között sok szempontból nagyok, más szempontból természetesen hasonlóságok is vannak. A hasonlóságok között kiemeljük az aprófalvas településszerkezetet, a munkahelyek nehéz elérhetőségét – ezzel is összefüggésben a nagyarányú munkanélküliséget. A különbségeket e pillanatban talán legjobban a politikai szerveződések (nagyobb számú és működésében, érdekérvényesítő képességeiben hatékonyabb, több kezdeményezést, a helyi cigány, roma közösségek helyzetének javítására irányuló projektet indikáló és lebonyolító önkormányzatok, valamint ezek szövetségeinek rendszere, hálózata) és a magasabb számban jelen lévő, a cigány közösségek érdekében munkálkodó civil szervezetek, illetve akcióik eltérő intenzitásai mutatják. Ezek a Dél-Dunántúlon erősebb jelenlétet és struktúrát mutatnak, az észak-magyarországi régióban markánsan alacsonyabb számban vannak jelen.

Összesen 234 dokumentumot gyűjtöttünk, ezen belül a nagyvárosokban (Pécsett és Miskolcon) találtunk legnagyobb mennyiségben a helyi lakhatási politikát és ügyintézését érintő anyagot (176 db), kistérségi szinten jóval kisebb aktivitást tapasztaltunk e téren (mindössze 6 db dokumentum),² a vizsgálatba bevont kisvárosokban 17, a községekben 5 anyag került elemzésre (helyi szinten összesen 199). Regionális bontásban az összes dokumentumból 135 a Dél-Dunántúlhoz, 69 pedig Észak-Magyarországhoz kötődik. A gyűjtött dokumentumok mennyisége országos szinten 29 db volt.

Már a dokumentumgyűjtés kezdeti fázisában fogalmi nehézségekkel szembesültünk, jelesül kiket is tekintünk a vizsgálatban romáknak, mi alapján tekinthetjük őket romáknak és mi alapján kerüljenek be a vizsgálat mintagyűjtésébe? A kutatási problémáinkkal összefüggésben a dokumentumok szintjén – a romákkal kapcsolatos lakhatási politikákban megjelenő problémákat, diszkriminatív mechanizmusokat kerestük – elsősorban a környezet minősítése (a nem roma ügyintézők, szomszédok stb.) és a korántsem objektív külső kritériumaink alapján határoztuk meg a releváns, romák lakhatásával kapcsolatos dokumentumok körét.³ Minderre azért is volt szükség, mert Magyarországon a hatóságok a lakhatási politikák kidolgozásánál, az önkormányzatok a lakásügyek intézésekor nem regisztrálják a kérelmezőt, az állampolgár etnikai, nemzetiségi hovatartozását. Erre nincs is jogszabályi felhatalmazásuk, sőt a *Nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény* (mind annak korábbi változatai) határozottan tiltja az érintett hozzájárulása nélkül ezen érzékeny adatok kérdezését, nyilvántartását. A jogszabályi környezet miatt a legtöbb általános dokumentum, irányelv sem tartalmaz kimondottan romákra történő utalásokat, nem etnikai alapon szerveződik vagy támogat, hanem rászorultsági, szociális alapon. A lakhatási politikák területe is ilyen, mert bár vannak romákat expliciten megcímező dokumentumok is (pl. *Roma Évtized*), ahol a nemzetközi elvárások eredményeként a romák speciális célcsoportként kerülnek meghatározásra, irányelveik többsége, bár gyakran romáknak (is) készül, nem nevesíti őket direkt módon. A területfejlesztéssel, a *hátrányos helyzetű régiók* fejlesztésével kapcsolatos dokumentumok esetében sem az etnikus csoportokat, hanem az olyan régiókat, települése-

---

2 Mindehhez hozzátartozik, hogy a magyarországi gyakorlatban a lakhatási politikáknak a tervezésben nincs regionális szerve, s a megyei döntéshozás, igazgatás sem kezeli a kérdést.

3 A kutatás ezen szintjén az érintettek öndefinícióit nem tudtuk alapul venni (az önmeghatározás és a környezeti minősítéssel kapcsolatos vitáról lásd Ladányi és Szelényi 1997: 3–6; Horváth, Landau és Szalai 2000: 179–241).

ket vagy városrészeket (*szegregátumokat, zárványokat*)⁴ célozzák meg, melyekben a romák felülreprezentáltak. Mindezek miatt a lakhatási dokumentumokban ilyesfajta jelzéseket nem kereshettünk, és csak közvetett úton tudtuk kideríteni, hogy roma érintett-e, akire a hatósági döntés vonatkozik vagy éppen az adott ügy roma kérelmezőtől származik.

A közvetett következtetésnek több módját is alkalmaztuk: (1) név alapján, (2) lakóterület alapján és (3) a hatósági ügyintézők közvetlen tapasztalata alapján is vizsgáltunk (akik szintén jellemzően a nevek és területek alapján kerestek). Dokumentumgyűjtésünk során a határozatokban, válaszlevelekben „tipikus” roma neveket kerestünk, mert a sok ügy között 10 év távlatában különösen a nagyvárosok esetében már nincs nagyon más információ, amely a kérelmező állampolgár etnikai, nemzetiiségi hovatartozására utalna. E típusnevek használatával feltehetőleg olyan magyar állampolgárok anyagaihoz jutottunk, akik származásilag valamely roma csoporthoz kötődnek.

Tisztában voltunk azzal, hogy mindez tévedésekhez is vezethet, hiszen a roma nevű emberek nem feltétlenül élnek olyan életkörülmények, lakhatási körülmények közt, ami indokolná e vizsgálatba történő bevonásukat.⁵ Másrészt a dokumentumgyűjtés csupán e módszerrel nem lehetett teljes körű, hiszen számos más nevet viselő, ám magát történetesen romának valló egyén kimaradt abból. A névkeresés útvesztői mellett saját helyrajzi ismereteink, a vonatkozó kutatások⁶ és a különféle *Integrált Városfejlesztési Stratégiák* alapján számba vettük az egyes települések azon szegregált lakóterületeit, településrészeit, ahol zömében vagy kizárólag roma emberek élnek. Ezeket az információkat felhasználva célzottan kerestük az e településrészekhez tartozó címekről érkező beadványokat, kérelmeket, s az azok nyomán megindult ügyintézését. De célunk volt az is, hogy a települések más részein élő, a többségi lakossággal vegyesen lakó romák lakhatási helyzetébe is bepillantást nyerjünk. Mindezek mellett a lakhatási osztályon dolgozó hivatalnokok, ügyintézők tudására is építettünk.

A dokumentumelemzés módszere a „pragmatikai szövegelemzés” volt,⁷ a dokumentumokban olyan nyíltan megjelenő vagy rejtett sztereotip megközelítéseket, nyelvi formákat,

---

4 A lakhatási dokumentumok megszövegezői gyakran társadalomtudományokban is bevett terminusokat használtak (leginkább a szociológiai kifejezéseket) azért, hogy kvázi legitimálják a saját, vagy inkább az általuk képviselt álláspontokat. A különböző színtereken folyó küzdelmekben a pozíció erősítésének egyik legfőbb eszköze, ha a megnevezés során a tudományokban ismert, így a szociológusok által használt kategóriákra, leírásokra hivatkozik valaki, illetve ő is azokat használja – hiszen az a politikailag korrekt kifejezés. A „politikailag korrekt” megnevezés jogáért, a használt szókincs legitimé tételeért folyó küzdelemben az egyik legfőbb legitimáló erő a tudományos legitimitáció. Az EU nyelvezetének átvétele szintén fontos tényező a dokumentumok nyelvezetének legitimitációjában. A valóságos vagy éppen elképzelt területek gettóként, társadalmi zárványként, szlumként, vagy éppen hátrányos helyzetű területként jelennek meg a dokumentumokban (így például Pécs: a György-telep [szegregált településrész, szlum], az úgynevezett Keleti-városrész területén található néhány „gettó”; Miskolcon: az Avas lakótelep, Lyukó vagy éppen a Szondy-telep [szegregátum, szlum]; Cserehát leszakadó régióként jelenik meg).

5 A magyarországi cigányság gazdasági potenciálját, szociális helyzetét és életkörülményeit tekintve is nagyon heterogén. Azonban általában jellemző e népcsoport többségére, hogy olyan körülmények közt él, ami indokolja a kutatásban való érintettségét. A kivételes esetekben a dokumentumok szövegéből egyértelművé válik, ha nem tartozik a kutatás tárgyába.

6 Például a pécsi szegregátumok beazonosításához nagy segítséget nyújtott Zolnay János összeírása (Zolnay 2009: 68–83).

7 A dokumentumok pragmatikai elemzése során a közléshelyzet, a tudásközlés, a fogalmi nyelvezet, a forrástörvény, a kommunikációs partnerek, a szereplők és a nézőpontok, valamint a szándék és a cél szövegformáló szerepét vettük számba (lásd Sabatini 1990: 675–734). Feltérképeztük a dokumentumok témajelölő (tematikus) névszókából formálódó szövegjelölőjét (ugyanis ezek a névszók vagy névszói szerkezetek viszik tovább az alapfogalmakat), vizsgáltuk a dokumentumok címeit, alcímeit, témáit, fontosabb tételmondatait (indító és zárógondolatait), és listáztuk az előforduló kulcskifejezéseket, rögzítettük a kulcsszavak előfordulási arányát is. Mindezekről statisztikát is vezetünk (lásd Balatonyi, Baracsi, Cserti Csapó és Orsós 2013; 2014a; 2014b; 2014c).

illetve az előírt intézkedéseiben megjelenő hátrányos megkülönböztetést eredményező eljárásokat kerestünk, amelyek végső soron a romák/cigányok társadalmi kirekesztéséhez vezetnek. Azt vizsgáltuk, hogy a hatalmi szövegek, a lakhatással kapcsolatos dokumentumok megszerkesztői, írói az egyes esetleges nyelvi sémák közül mit is választanak, valamint hogyan kristályosodnak ki és válnak legitimmé a romák lakhatásával kapcsolatos sztereotípiák, milyen nyelvi képek és metaforák rendelődnek az egyes roma csoportok mellé.

A sztereotípiák, nyelvi metaforák beazonosítása, értelmezése rendkívül összetett folyamatot jelentett. Nagytól alá vettünk minden olyan szöveget, szövegrészletet, amelyekben explicite vagy implicite szó volt a romák deviáns életkörülményeiről, az általuk „leamortizált” lakóhelyekről, azok strukturális és kulturális körülményeiről, feltételeiről, és felfigyeltünk a többségi normáktól eltérő etnicizált viselkedésmódok leírásaira is. Ugyanakkor a dokumentumelemzés kezdeti fázisában el is bizonytalanodtunk a tekintetben, hogy mikor olvasunk a romák lakhatásával kapcsolatos „tényekről” és mikor van dolgunk „sztereotípiákkal”? Feltételeztük, hogy a sztereotípiák, bár nem teljesen függetlenek a tényektől, ugyanakkor a komplexebb megközelítés helyett néhány jellemzőjükre redukálják azokat. A kutatás során olyan általános előfeltevéseket értettünk a sztereotípiák alatt, amelyek valamelyest megsűrik, kategorizálják és le is egyszerűsítik a különféle (romák lakhatásával kapcsolatos) információkat (lásd Hall 1997: 257; Csepeli 2001: 475). Sokáig bizonytalanok voltunk abban a tekintetben is, hogy milyen referenciák, kontextualizáló tényezők alapján sorolhatjuk be a különféle leírásokat, megnevezéseket és meghatározásokat a sztereotípiák, előítéletes megnyilvánulások közé.

Mindehhez szükséges volt az egyes, a romák lakhatásával kapcsolatos döntések, határozatok teljes ügyintézési útjait, a formálódásuk dokumentált folyamatait végigkísérnünk: a „végeredmények” mellett megvizsgáltuk a megelőző javaslatokat, határozati javaslatokat és a viták jegyzőkönyveit is. Nagy segítségünkre voltak a különféle média hírek is, amelyek sokszor segítettek az egyes dokumentumokban megjelölt problémák, sztereotípiák szövegösszefüggéseinek feltárását. Itt elsősorban azokat a romákról, romák lakhatásával kapcsolatban elterjedt, közforgalomban lévő előítéletes sémákat kerestük, amelyek a mindennapi diskurzusokban is tetten érhetők, amelyeket gyakran a média is használ, és ezáltal erősít is (lásd pl. Messing 1998: 77–92; Bernáth és Messing 1998). Helyi média híreket is felhasználunk a pécsi szociális lakhatással foglalkozó dokumentumok árnyalásához, továbbá néhány miskolci, avasi rendelet elemzése során másodlagos forrásként megvizsgáltuk a rendeletek előkészítési, megfogalmazási szakaszát illusztráló közgyűlési jegyzőkönyveket és alkalmanként rendőrségi vádiratokat is. A szövegek, szövegcsoportok alaposabb újraolvasását, illetve az egyéb másodlagos források (jegyzőkönyvek, médiareprezentációk, ügyészégi vádiratok stb.) bevonását követően újabb összefüggésekre bukkantunk.

Azt találtuk, hogy a dokumentumban megjelenő lehetséges sztereotípiák minden esetben a dokumentumok témáival és célkitűzésével állnak összefüggésben. Az általunk vizsgált dokumentumokban különösen felülreprezentáltak voltak a különböző *leszakadó régiókkal, szegregált területekkel, hátrányos helyzetű településekkel* kapcsolatos fejlesztések és egyéb beavatkozások (*szegregált területek fejlesztése, társadalmi integráció és/vagy roma integráció*) témamejelölései (címei és alcímei); a problémásnak vélt területek, zárványok, szegregátumok konkrét megnevezései (Miskolcon *Avas* és *Lyukóvölgye*, Pécsen a *György-telep* került megnevezésre). Külön csoportot jelentettek továbbá a hivatal és az ügyfelek közötti, szociális bérlakáshasználattal kapcsolatos hivatalos, iktatott levelek is. Mindezen tágabb témamegje-

lölések és címek mellett számos dokumentumban nyüzsögtek a negatív társadalmi leírások is: a deviáns, bűnös életstílus, a kriminalizáció (*lakáshasználattal való visszaélés, személtelés, környezetszennyezés, lárma, közrend megbontása, erőszak, lopás*), a rossz lakhatási körülmények (*piszok/szenny, patkányok, bogarak, nincs illemhely és fürdőszoba*) alcímei, kulcsszavai.

Több helyi és országos szintű dokumentumtípusban (hivatalos levelekben, javaslatokban, jelentésekben, fejlesztési tervekben, programokban, felszólításokban) megjelent a *lopás*, a *bűnelkövetés* (s leginkább a *megélhetési bűnözés*) sztereotípiája. Egy 2012-es dokumentumban arról olvashatunk, hogy Lyukóban a helyiek fémhuzalokat lopnak (a szöveg kontextusából derül ki, hogy a helyiek romák). A nem megfelelő, *deviáns életstílusra* utaló kifejezések pécsi és miskolci dokumentumokban egyaránt előfordultak. Egy 2011-es szakértői véleményben a következő gondolatok szerepeltek: javaslat az illegális szennyvízelvezetésre vagy éppen a lakások nem rendeltetésszerű használatának megakadályozására Lyukóban. Egy 2010-es beszámoló jelentés szerint, amely a rendőr-főkapitányság munkáját mutatta be: Lyukó területe szegregálttá vált, a bűnelkövetések számának emelkedése kiszorította a *normál életvitelű* embereket a területről, és a rendőrség szinte tehetetlen. A vizsgált dokumentumok tanúsága szerint a *rossz lakhatási körülményekkel* kapcsolatos problémákat az esetek többségében a romák életstílusával magyarázzák, esetenként a kultúrájukkal hozzák összefüggésbe. Egy 2012-es miskolci dokumentumban többek között általános leírásként az szerepel, hogy a romák által lakott területekre jellemző az illegális személtelés, személtelakó helyek létesítése.

A vizsgált dokumentumokban az állami és önkormányzati bérlakások privatizációja kapcsán kerülnek képbe a *lakhatással kapcsolatos visszaélések*. Számos pécsi és miskolci dokumentum próbálja a bérlők, önkényes lakásfoglalók és az önkormányzati bérlmények jogi viszonyát rendezni. Több dokumentum például a lakhatási szerződések megkötését vagy az önkényes lakók kiköltöztetését sürgeti (levelezés az illetékes szociális, lakhatási hivatal és a roma ügyfelek között, hivatalos levelezés, elutasítás, támogatás, kilakoltatás, kérvény). Mindez elemzésünk szerint egy a roma ügyfelek számára kevésbé ismert hivatali nyelven, hivatalos jogi nyelven történik (az idegen, hivatalos nyelvezet sokszor nehézkessé, személtelenné tette az ügyintézkést, nem adott lehetőséget a problémák explicit kifejtésére). Egy 2008-as pécsi hivatalos jelentésben (amelynek tárgya a városi lakások cseréje) egy roma ügyfél szóbeli közlését idézik az ügyintézők, aki elmondta, hogy bogarak és kígyók jöttek elő egy épület szerkezetéből. A dokumentum szövegelemzéséből világossá vált, hogy mindezt az ügyintézők nem az épület infrastrukturális hiányosságai magyarázták (ennek hangsúlyozása volt az ügyfél eredeti célkitűzése, tudtuk meg egy vonatkozó panaszlevélből), hanem az ott lakó roma család *deviáns életstílusával*, ami az épület amortizációjához vezetett.

A fenti sztereotípiák legtöbbször a hátrányos helyzetű területek életkörülményeinek bemutatása során tűntek fel: ezek a bemutatások részei, alátámasztó bizonyítékai lehetnek a különféle lakossági bejelentéseknek (panaszlevelek a helyi illetékes szerveknek) és a különféle hatalmi fellépéseknek, így például a represszív jellegű beavatkozásoknak is (törvények, tervezetek). A *deviáns, bűnös életstílus*, a *közrend megbontása*, a *lakáshasználattal való visszaélés* és a *rossz lakhatási körülmények* bemutatása szintén megjelenik a kilakoltatások és hatósági „befalazások” dokumentációiban. Számos pécsi dokumentum (hivatalos levél, határozati javaslat, bejelentés) azt támasztja alá, hogy az önkényes foglalástól úgy védtek meg az épületeket, hogy minden ajtót és ablakot befalaztak. A *rossz közbiztonság, bűnelkövetés* sztereotípiái által megkonstruált problémák a közbiztonság javítására, ellenőrzésére irányu-

ló beavatkozásokat legitimálták: ilyen beavatkozások, javaslati megoldások például térfigyelő kamerák kihelyezését, a rendőrőrsök kiépítését szorgalmazó határozatok és rendeletek, de ide sorolható egy olyan rendelet is, amely a *lakcímbejelentés helyi szabályainak* módosításával próbál problémákat orvosolni. Így például egy 2011-es határozati javaslat tárgya szerint *Térfigyelő kamerák (képfelvevők) elhelyezése vált szükségessé Miskolc avasi és diósgyőri városrészeiben, valamint Martin-kertvárosban. A javaslat témafelvetése implicite arra utalt, hogy a fent megnevezett területeken a többi városrészhez képest magasabb arányban fordulnak elő a közbiztonságot, személy- és vagyónbiztonságot sértő bűncselekmények. A városrészek direkt kijelölésével a dokumentum nemcsak a bejelentések nyomán regisztrálható bűncselekmények számára kívánt utalni, hanem azt a közös háttértudást is előfeltételezte, hogy az említett közterületek a város szegregált kerületei (szegregátumai), amelyek lakóinak nagy része roma származású.*

A 2009-ben meghozott *lakcímbejelentés helyi szabályairól szóló rendelet* a lakcímbejelentés helyi szabályainak módosításával kívánta elérni a roma „beköltözések” megállíthatóságát és visszaszorítását. A rendelet explicit szakmai indoklásában feltűnnek a *deviáns életmód* és a *kriminalizáció nyelvi képei*: „[...] egyes ingatlanokba jóval többen költöztek be, mint amit a lakás mérete, befogadóképessége megengedne. Ehhez a jelenséghez társult, hogy az érintett területeken, lakóépületekben *romlott a közbiztonság, elszaporodtak a tulajdon elleni, rendbontó és garázda cselekmények*, és ezzel párhuzamosan az ingatlanok értéke is jelentősen csökkent.” A rendelet meghatározta és módosította a bejelentkezéshez szükséges minimális lakás, illetve lakrész fogalmát, valamint azokat a műszaki paramétereket, melyeknek meg kell felelniük a lakásként használt épületnek, építménynek. Ha a lakás nem felel meg az újabb előírásoknak, a bejelentkezés elutasításra kerül. A rendelet iránt nagy érdeklődés volt más települések részéről is, néhányan ezt alapul véve szintén éltek a helyi szabályozás eszközével (például Csereháton, Pest megyében több helyütt is).

Tehát a dokumentumok elsődleges és másodlagos témamegjelölései, címei és alcímei és fontosabb kulcskifejezései között egyaránt megjelentek a problémák és sztereotip társadalmi látképek, illetve a hatalom részéről a különböző megoldási javaslatok is. A sztereotípiák használata leginkább azzal volt összefüggésbe hozható, hogy a szövegek létrehozói igazolni kívánták a fejlesztések fontosságát, a beavatkozás szükségességét, mintegy igazolni próbálták a romák lakhatásával kapcsolatos problémák meglétét.

2. szint: a dokumentumelemzés eredményeinek disszeminációja és a civil tudás bevonása

A projekt első, dokumentumelemzésen alapuló eredményeit több hosszabb-rövidebb angol és magyar nyelvű beszámolóban tettük közzé. Az első eredményeinket egy úgynevezett *Nemzeti jelentésben* foglaltuk össze. A *Nemzeti jelentésben* egyrészt a pragmatikai elemzés során beazonosított nyelvi sztereotípiák bemutatása kapott helyet, másrészt olyan helyi, regionális és országos autoritások által elfogadott döntések, határozatok kontextusait is vizsgáltuk, amelyek a romák lakhatási problémáit különféle hatalmi kontrollmechanizmusokkal próbálták orvosolni (Balatonyi, Baracsi, Cserti Csapó és Orsós 2014b; Balatonyi és Cserti Csapó 2015).

A *Nemzeti jelentés* megszövegezését az eredmények helyi szintű disszeminációja követte. Nyilvános kerekasztalt szerveztünk, ahova meghívtunk minden helyi romákkal, romák lakhatásával is foglalkozó roma és nem roma szervezetet és azok roma ügyfeleit, invitáltuk továbbá a helyi kisebbségi önkormányzat képviselőit, a pécsi roma referenst, roma mediátorokat és a *Pécsi Polgármesteri Hivatal Sport és Lakás Referatúra* osztályának munkatársait is. Bár a meghívásunkat többségük örömmel fogadta, a 2013 májusában megtartott megbeszélésen *Pécs MJV Polgármesteri Hivatala Népjóléti, Sport és Lakás Referatúra* osztályából csupán egy szociálpolitikai koordinátor, a városban az ifjúságvédelem területén, a szociális szektorban, ill. a roma érdekérvényesítés terén tevékenykedő civil szervezetek közül a *Gyöngyház Anyaklub*, a *Színes Gyöngyök Egyesület*, a *Khetanipe a Romák Összefogásáért Egyesület* és az *Iffjúságért Egyesület* vezetői, szociális munkásai, tagjai és helyi romák⁸ vettek részt. A résztvevőknek előzetesen eljuttattuk a *Nemzeti jelentés* magyar nyelvű változatát, és arra biztattuk őket, hogy nézzék meg a szöveget, kiemelten figyeljenek a kimutatott problémákra, sztereotípiákra és a problémák megoldására alkalmazott javaslatokra, beavatkozásokra. A meghívottakat előre értesítettük arról is, hogy a beszélgetésen a romák lakhatásával kapcsolatos problémákról lesz szó, és megpróbálunk majd közös javaslatokat is megszövegezni.

A megbeszélés során egy kerek asztal köré ültettük le a vendégeinket. Az asztal a terem közepén állt. A szakmai részt kávézás-beszélgetés előzte meg. A közös tanácskozás a projekt tudományos eredményeinek bemutatásával vette a kezdetét, majd a kerekasztal moderátora vette át az irányítást és megkérte a résztvevőket, hogy az általuk észlelt problémák, rossz gyakorlatok és a lehetséges megoldások megvitatása köré szervezzék a felszólalásaikat és reflektáljanak a mi kutatásunk eredményeire is. Élénk beszélgetés és vita vette kezdetét, a résztvevők szinte egymásnak adták a szót, és a közel kétórás esemény alatt számos probléma és javaslat is körvonalazódott. A beszélgetés egy része az általunk is realizált írásbeli kommunikáció defektusai körül forgott (kiegészítve a hivatal és a kliens közötti szóbeli kommunikáció civil tapasztalataival).

Megerősítették, hogy az önkormányzatokban „idegen”, nehezen dekódolható hivatalos nyelven kommunikálnak az ügyfelekkel, akik amúgy is félnek a hivatali tisztségviselőktől: „ahogy már többször elhangzott, az ember feszült, s nem feltétlenül jegyzi meg az utasításokat”. Felmerült továbbá a személyesség hiánya, a közvetlen beszélgetés fontossága, a pontosabb környezettanulmányok szerepe is. A *Színes Gyöngyök Egyesület* képviselője így fogalmazott: „a pályázatás során meg kellene ismerni a pályázókat, meg kell kérdezni őket, mit is szeretnének! Hova szeretnének költözni, például szeretik-e a környezetet, mármint az erdők vagy mezők közelségét. Nincs kommunikáció! Szóban jobban lehet beszélni, kommunikálni, szerencsésebb is, mint írásban [...] Mindez esélyt jelentene a kitörésre. Hiszen a városnak is az a célja, hogy a szegregátumokat megszüntessék”. A döntéshozók felé egy ajánlás lehet: az egyedi esetek egyedi megoldásainak hangsúlyozása, hiszen a döntéshozás során fontos befolyásoló tényező lehet a kliens személyes háttere (az általánosabb információk, pl. jövedelem, végzettség stb. mellett). Egyszerűsítés, sematizáció helyett a kontextualizációt és a helyzetelemzést hangsúlyozták. A résztvevők fontosnak találták a közérthetőség kérdését,

---

8 A kutatás e fázisában már az önbevallást vettük alapul. A részt vevő romákat nem az egyes civil szervezetek tagjai választották ki, hanem maguk vállalták a részvételt, kivétel nélkül romaként, cigányként határozták meg magukat.

a jogi nyelv érthetővé tételét is. A jelenlévők a projekt célkitűzéseikhez hasonlóan, de attól függetlenül szükségesnek találták a rejtett mechanizmusok feltárását.

Egy civil résztvevő felvetette, hogy a hivatalos statisztikák szerint a bűncselekmények gócpontjai jellemzően nem a (pécsi) szegregátumok területén összpontosulnak, hanem sokkal inkább a belvárosban és a vasútállomás közötti területeken. Ugyanakkor, és ezek a dokumentumelemzésből is kirajzolódtak: a köztudatban, a nyilvános diskurzusok szintjén ez másként csapódik le, sztereotípiák formájában, pl. a bűnözés a szegregátumokhoz kapcsolódik, és ez a hivatalos dokumentumokban is megjelenik. A *Khetanipe Egyesület* vezetője így fogalmazott: „Tudatos döntés a szegregáció: a papírok, a hivatalos dokumentumok szintjén feltehetően nem is látszik, de a valóságban, a gyakorlatban megfigyelhető. A minőség tönkretétele, a szegregáció tudatos stratégia. [...]”. Mindezzel párhuzamosan megfigyelhető az is, hogy a lakások értéke nő, hiszen az alacsonyabb fenntartású lakások kezdenek felértékelődni, drága a távhő.” Annak a fontosságát is hangsúlyozták, hogy a városvezetés mindenkinek egyenlő hozzáférést biztosítson a város lakásállományához. Ebben a tematikában merült fel különféle direkt beavatkozások problematikája. Ilyen fellépés például a szolgáltatások korlátozása (az olyan alapvető szolgáltatások megszüntetése, mint az ivóvíz- vagy áramellátás), de ide sorolhatók a különböző kényszerkilakoltatások és befalazások is. A résztvevők szerint az ellenőrzés fokozását célzó intézkedések önmagukban hatástalanok.

Hangsúlyos vitatémát jelentett a lakhatási szerződések problémája, ahogy arra mi is rámutattunk a dokumentumelemzések szintjén. A civil résztvevők rossz gyakorlatnak minősítették, hogy nincsenek fokozatok a lakhatási jogviszonyok területén, és nincs konkrét jogi útmutatás a jogviszonyok rendezésére. A lakásigénnyel kapcsolatos eljárás körülményes, nehezen átlátható, nincs megfelelő nyilvános szempontrendszer, ami visszaélésekre ad lehetőséget. Egyszerű, átlátható döntési mechanizmusra, nyilvánosan hozzáférhető szempontrendszer kidolgozására volna szükség. Ugyanakkor nincs személyes kapcsolat a döntéshozók és az ügyfelek közt, a bizottsági döntéseket kizárólag a benyújtott dokumentumok alapján hozzák, ezeket pedig a hivatali dolgozók készítik el, következőképp fontos szempontok maradnak ki azokból, így a döntéshozatal szempontjai közül is. Az eljárásrend átalakítására volna szükség olyan módon, hogy a bizottság tagjainak legyen alkalmuk megbízható, közvetlen információkat szerezni, személyes kapcsolatot kialakítani az érintettekkel. Ez a civil szervezeteknek a véleményezésbe történő aktív bevonása által is erősíthető lenne.

Rossz gyakorlatnak tekintették továbbá, hogy a lakhatással kapcsolatos támogatások és az igénylések kapcsán általában a nagycsaládosokon van a hangsúly. A résztvevők szerint egy társadalmilag elitelt, sok sztereotípiával körbefont stratégia támogatásáról van szó, hiszen egy egyedülálló szülő kevesebb szerencsével pályázhat pl. lakásra. Felmerült még a különféle városfejlesztő stratégiák problémája is, a résztvevők közül többen egy olyan kötelező feladat megoldásának tekintik a stratégiaalkotást, amely nem a valós problémák megoldására, hanem a kötelezően előírt fejlesztési stratégiák kidolgozására irányul. A lakásigénylőket többnyire a keleti városrészbe költöztetik, alacsony státuszú lakókörnyezetbe, sok esetben azért, mert – ahogyan az ügyintézők fogalmaznak – „nincsenek hozzászokva a rendezett életmódhoz”, vagy „nem tudnák fenntartani a lakásokat”, ezért nem költözhetnek jobb helyekre. Ezzel szemben egyenlő hozzáférést kellene biztosítani a város szociális lakásállományához, s támogató szolgáltatásokat a beilleszkedés érdekében a cigányok, romák, illetve más társadalmi peremhelyzetben lévő családok által ritkábban lakott városrészekbe történő elhelyezés esetében.

A beszélgetés utolsó felvonásában a helyi civil szervezetek széthúzása került terítékre, és az összefogás, együttgondolkodás fontosságát is hangsúlyozták a résztvevők: „a roma szervezetek is sokan vannak, de nem jelennek meg a kritikai [ti. kritikus] alkalmakon [ti. mint amilyen a pécsi beszélgetés is volt]”. Megint mások úgy látták, hogy: „Elindult valami [ti. a fejlesztések terén], de az érintett felek lényegében nem értenek egyet. Abban sem, hogy hol, milyen eredmények vannak, s mi számít eredménynek.” A civilek meglátása szerint az önkormányzat ugyanis csak bizonyos civil szervezetekkel működik együtt a szegregátumokkal kapcsolatos programokban, ezáltal biztosítja a társadalmi beágyazottságot. A részt vevő szervezetek ugyan képesek hatást gyakorolni az adott keretek között működő projektek megvalósításának részleteire, de a város lakhatási politikájával kapcsolatos kritikai potenciáljuk projektpartneri státuszuk miatt természetes módon limitált. Más civilek részvétele esetleges. Az egyéb roma és romákkal foglalkozó civil szervezetek politikai érdekérvényesítése gyenge, ezek tagjai a valódi beleszólási lehetőségek hiánya és a korábbi eredménytelen egyeztetések tapasztalatai miatt alulmotiváltak, bizalmatlanok. Többnyire nincs egységes fellépés bizonyos fontos politikai kérdésekben. Éppen ezért a nagyobb volumenű városfejlesztési programok esetében kötelező elem kellene, hogy legyen a széles körű civil egyeztetés, amely nem kizárólag a civil szervezetekre korlátozódik, hanem a valódi állampolgári konzultációkat is jelenti.

A tudományos eredmények és a civil tudás közelítése: a problémák és javaslatok konstrukciója

A kerekasztalt követően a dokumentumelemzés tapasztalatai és a civilek, romák által interpretált problémák, tapasztalatok és lehetséges javaslataik alapján táblázatba rendeztük az eredményeinket: külön oszlopban szerepeltek a problémaként meghatározott, a romák lakhatásával kapcsolatos látéletek. Itt ügyeltünk arra, hogy elváljanak a dokumentumok megszövegezői által realizált és létrehozott problémák, a szövegelemzések alapján létrehozott és beazonosított kutatói interpretációk, és láthatóvá váljanak a találkozóon részt vevő romák és civilek problémái is. A problémák mellett a lehetséges javaslatok is szerepeltek, itt is próbáltuk elválasztani a különféle véleményeket, rámutatva a különbségekre és a hasonlóságokra is.

A *Javaslat*tervezetünket elküldtük a kerekasztal meghívottjainak, azzal a reménnyel, hogy majd kiegészítik, bővítik, megerősítik a munkaanyagunkat. Arra kértük őket, hogy függetlenül attól, részt tudtak-e venni a találkozón, véleményezzék a leírtakat, jelezzék, ha annak valamelyik pontjával nem értenek egyet. Azt is kértük, hogy amennyiben részt vettek korábban bármilyen lakhatással kapcsolatos javaslat kidolgozásában, melyre megítélésük szerint érdemes lenne hivatkozni a mostani munkában is, osszák meg velünk ezt az anyagot vagy legalább a címét, melyen hivatkozhatunk rá. S bár több ígéretet kaptunk a kiegészítésre, csupán néhány rövidebb visszajelzés, jóváhagyás és néhány konkrét javaslat érkezett a pécsi nemzetiségi és roma referens részéről (PMJV Önkormányzata Polgármesteri Hivatal, Természeti és Emberi Erőforrás Referatúra) elsősorban a városfejlesztési stratégiával és a helyi szegregátumok felszámolásával kapcsolatban.

E kiegészítésekkel tovább bővítettünk az anyagot, véglegesen megszövegeztük, majd *Javaslatok a roma/cigány népességgel kapcsolatos lakhatási politikák megfogalmazásához* címen színes, rövid füzet formájában megjelentettük (Balatonyi, Baracsi, Cserti Csapó és

Orsós 2014c).⁹ Ebben nyelvi jellegű és általánosabb lakhatással kapcsolatos javaslatokat, összesen 19 ajánlást, javaslatot rögzítettünk. Foglalkoztunk a romákkal kapcsolatos kategóriák és fogalmak használatával, a hivatali eljárásrenddel és kommunikációval, de érintettük a városi lakásgazdálkodás, a városfejlesztési stratégiák területeit is. Javaslatot tettünk a különféle lakhatással kapcsolatos fogalmak tisztázására, pontosítására, reflexívebb használatára. Érintettük az explicit célkitűzésű romaprogramok elindításának problematikáját, hangsúlyoztuk a szociálpolitika egyes intézkedéseinek újragondolását és a lakhatási politikák és más szociálpolitikai intézkedések összehangolását is.

Egyetértettünk abban, hogy mind a dokumentumok szintjén, mind pedig a mindennapi ügyintézés során a résztvevők által megfigyelt problémák (hibák, hiányosságok, egyszerűsítések és kétértelműségek) döntő tényezői lehetnek a lakhatással kapcsolatos intézkedések sikertelenségének. Továbbá abban is egyetértettünk, hogy bár a hivatalos dokumentumokból megismert és néhány példával illusztrált represszív jellegű cselekvések széles körű egyetértésre találnak, de nem, vagy csak ideiglenesen oldják meg a problémát, sőt további táptalajt biztosítanak az intolerancia, a diszkrimináció, esetenként az erőszak megjelenéséhez is.

Jelen projekt kontextusában külön kiemeltük a roma személyeket vagy csoportokat érintő nyilvános beavatkozásokat és egyéb adminisztratív intézkedéseket, amelyek megvalósítása során a részvétel, a párbeszéd, az érintettek és minden társadalmi vagy jogi cselekvő bevonása pozitív – és egyúttal mindenki, vagy inkább a többség számára elfogadható megoldásokat eredményezhet. Egy megfelelően hatékony kormányzati intézkedés alapján lehetségesé válik, hogy más nézőpontokat is figyelembe vegyenek, a hátrányos helyzetet, és az aktuális kontextusokat felismerve megragadják a köztük lévő problematikusabb nézőpontokat.

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a projekt az együttműködés vonatkozásában sikeres volt: a tudományos módszerekkel felfejtett eredmények, illetve a civil tudás és tapasztalat kiválóan kiegészítették egymást és gyümölcsözően hozzájárultak a lakhatási politikák diszkriminációs mechanizmusainak feltérképezéséhez, a problémák körvonalázásához és a problémák megoldására irányuló javaslatok, útmutatások előkészítéséhez. A *Javaslatok...* című kiadvány azzal a céllal készült, hogy nyilvánossá tegye a feltárt lakhatáspolitikai hiányosságokat, diszfunkciókat, nem csak a városi döntéshozatali rendszer, hanem más települések számára is. A füzet – a feltárt problémákat az azok megoldására irányuló javaslatokkal párhuzamba állítva – igyekszik felhívni a figyelmet a jelenlegi lakáspolitikai ügymenetekben rejlő diszkriminációs lehetőségekre és veszélyekre. Úgy látjuk, hogy szükséges és megéri energiát fektetni olyan kutatásokba és tervezési folyamatokba, amelyek a helyi problémákat, helyzeteket más megvilágításba helyezik. A társadalmi részvétel, szerepvállalás a politikai változások, társadalmi átmenetek jó szövetségese lehet. Lehetőséget biztosíthat a közös tanulásra: gondoljunk csak arra, hogy a legeredményesebb intézkedések azok, amelyek a laossággal együttműködve nyerik el végső formájukat.

---

⁹ <http://weproject.unice.fr/stream/recommendations/Recommendations-Kirekeszto-szavak-kizart-vilagok-Hungary.pdf> (2016. november 23.).

Hivatkozott irodalom

- Babusik Ferenc (2005): *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.
- Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2013): Dilemmák és javaslatok a lakhatási politikák kirekesztő mechanizmusainak vizsgálatához. In *Gypsy Studies – Cigány tanulmányok* 30. Arató Mátyás és Cserti Csapó Tibor (szerk.). Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Romológiai Kutatóközpont – Wlisclockzi Henrik Szakkollégium, 227–247.
- Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2014a): Analysis of Official Documents Connected to Housing Conditions of Gypsies/Roma in Hungary. In *Wor(l)ds Which Exclude – The Housing Issue of Roma, Gypsies and Travellers in the Language of the Acts and the Administrative Documents in Europe*. Leonardo Piasere, Nicola Solimano és Sabrina Tosi Cambini (szerk.). Fiesole: Fondazione Giovanni Michelucci, 157–188.
- Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2014b): *Workstream 1 – Hungary – National Report*. We: *Wor(l)ds Which Exclude* (just/2011/frac/ag/2716). Pécs: University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Gypsy Studies. Interneten: <http://weproject.unice.fr/publication/national-report-hungary>.
- Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2014c) *Wor(l)ds Wich Exclude – Kirekesztő szavak – kizárt világok. Javaslatok a roma/cigány népességgel kapcsolatos lakhatási politikák megfogalmazásához – országos és helyi intézmények lakhatással kapcsolatos dokumentumainak szövegelemzése alapján*. Cserti Csapó Tibor (szerk.). Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Interneten: <http://weproject.unice.fr/publication/recommendations-kirekeszto-szavak-kizart-vilagok-hungary>.
- Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor (2015): Diszkriminációs mechanizmusok vizsgálata a magyarországi lakhatási politikák dokumentációjában. In *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 35. Cserti Csapó Tibor (szerk.). Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 136–150.
- Baranyi Béla, G. Fekete Éva és Koncz Gábor (2005): A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és sellyei-siklósi kistérségekben. In *Roma szegregációs folyamatok a cserhádi és a dél-baranyai kistérségekben*. Baranyi Béla (szerk.). Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 13–28.
- Bernáth Gábor és Messing Vera (1998): „Vágóképként, csak némában”. *Romák a magyarországi médiában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Best, Joel (2008): Historical Development and Defining Issues of Constructionist Inquiry. In *Handbook of Constructionist Research*. James A. Holstein és Jaber F. Gubrium (szerk.). New York: Guilford Press, 41–66.
- Csepeli György (2001): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Havas Gábor (1990): A kistelepülések és a romák. In *A cigányok Magyarországon*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.
- Hall, Stewart (1997): The Spectacle of the „Other”. In *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. Stuart Hall (szerk.). London: Sage, 225–279.
- Hedican, Edward J. (2016): *Public Anthropology. Engaging Social Issues in the Modern World*. Toronto: University of Toronto Press.
- Holstein, James A. és Gale Miller (1993): Social Constructionism and Social Problems Work. In *Reconsidering Social Constructionism. Debates in Social Problems Theory*. James A. Holstein és Gale Miller (szerk.). New York: Aldine de Gruyter, 151–172.
- Horváth Ágota, Landau Edit és Szalai Júlia (szerk.) (2000): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Társadalom Alapítvány – Új Mandátum.
- Janko Spreizer, Alenka (2009): Engagement for Informed Anthropological Knowledge on Gypsies. *Antropologija* (9): 55–72.
- Kemény István és Janky Béla (2004): Települési és lakásvizonyok. *Beszélő* 9(4): 96–111.
- Konrád György és Szelényi Iván (2004): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. In *Település- és város-szociológia szöveggyűjtemény*. Csizmady Adrienne és Husz Ildikó (szerk.). Budapest: Gondolat, 11–25.
- Kőszeghy Lea (2007): Tömeges lakásépítés és várostervezés. A budapesti várostervezés szociológiai elemzése 1960–1975. In *Urbs Magyar várostörténeti évkönyv* 2. Budapest: Fővárosi Levéltár, 293–322.
- Ladányi János (2004): Társadalmi és etnikai csoportok közötti lakóhelyi szegregáció Budapesten a posztkommunista átmenet időszakában. *WEB* (2): 9–15. Interneten: http://www.bbteszociologia.ro/UserFiles/File/web_pdf/web4_2k4_12.pdf (letöltve: 2016. szeptember 5.).
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika* (12): 3–6.

- Low, Seta M. és Sally Engle Merry (2010): Engaged Anthropology. Diversity and Dilemmas. *Current Anthropology* 51(2): 203–226.
- Messing Vera (1998): Nemzeti és etnikai kisebbségek képe a magyar sajtó híreiben. *Jel-Kép* (4): 77–92.
- Sabatini, Francesco (1990): Analisi del linguaggio giuridico. Il testo normativo in una tipologia generale dei testi. In *ISLE – Corso di studi superiori legislativi 1988–89*. Mario D'Antonio (szerk.). Padova: Cedam, 675–724.
- Scott R. Harris (2013): Studying the Construction of Social Problems. In *Making Sense of Social Problems. New Images, New Issues*. Joel Best és Scott R. Harris (szerk.). Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Zolnay János (2009): Térszemle – Oktatáspolitikai és városfejlesztés Pécsen. *Beszélő* 14(2): 68–83.